

A zay-ugróci levéltár verses kéziratairól

Az úgynevezett zay-ugróci kézirrattal a szakirodalomban elsőként Szilády Áron¹, utóljára Horváth Iván² foglalkozott. 1986-os pozsonyi levéltári kutatásaim során bukkantam rá³ a múlt század óta lappangó kézrratra, amelyet tudtommal irodalomtörténész még soha nem látott; Szilády ugyanis Thallóczy Lajos jegyzeteit használta fel,⁴ Klaniczay Tibor pedig – aki e században elsőként és egyben utolsóként kutatott a kézrrat után – nem találta azt.⁵

A zay-ugróci kézrratnak az adott jelentőséget, hogy a szakirodalom a legkorábbi – 1560 előtt másolt – kézrratos versgyűjteménynek tartotta.⁶ Ez a vélemény Szilády (egyébként Horváth Iván által joggal „meglehetősen zavarosnak” minősített⁷) jegyzetein⁸ alapult. Ott azt írja ugyanis, hogy az egyik ének végén az 1558-as évszám olvasható, és „a többi szintén 1560. előtt íratott le”.⁹ Nos: a kézrraton nincs, és – mint az alábbiakból kiderül – soha nem is volt évszám, a szóban forgó énekek minden valószínűség szerint, a fizikai jellemzők, kézrrás stb. alapján (más fogódzónk ugyanis nincs) a XVI. század végén, esetleg a XVII. század elején másoltattak le. Szilády állításainak s az ezen alapuló szakirodalombeli tévedéseknek a részletes korrigálását itt nem szándékozom elvégezni; ez automatikusan következik a kézrrat(ok) ismertetéséből. Ugyancsak nem tartom feladatommak annak kiderítését, hogy Thallóczy esetleges tréfájának vagy egyszerű félreértés-sorozatnak az eredménye-e a kézrratról eddig kialakított kép.

A zay-ugróci levéltárban nem egy, hanem három kézrratos versgyűjtemény és egy külön lapon még egy magyar és egy (?) latin vers található.

A kézrratok ismertetése:

I. Kézrratos, füzetes versgyűjtemény töredéke, amely jelenleg két jelzeten található, azonban a papír mérete, anyaga továbbá az írásképp alapján bizonyos, hogy a ma különálló lapok egykor együvé tartoztak; 2 levél, 15,5 X 10,5 cm. Szlovák Központi Levéltár, Pozsony, a Zay család zay-ugróci levéltára, a III. Balogh elenchus szerint 50. és 51. tétel.

¹SZILÁDY Áron, RMKT XVI/6. 380–383.

²HORVÁTH Iván, *Egy kiaknáztatlan műfajrtörténeti forráscsoport: XVI. századi kézrratos versgyűjtemények*. Itk, 1983. 76–77.

³Elsősorban HORVÁTH Iván idézett cikke, továbbá szóbeli biztatása készítetett az irat utáni kutatásra; ezért ezúton is köszönetet mondok.

⁴Vö.: SZILÁDY, i. m. 380.

⁵KLANICZAY Tibor, *Magyar nyelvű verses kézrratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban*. I. OK. VII. 432.

⁶HORVÁTH, i. m. 4. jegyzet: „Tudakozásomra kiderült, hogy RITOÓK Zsigmondné (kérdésem-től függetlenül, már korábban is) és VARJAS Béla szintén egy 1560 előtti kézrratos versgyűjtemény-ről szóló híradásként értelmezi SZILÁDY szavait”.

⁷I. m. 76. Jellemző, hogy SZILÁDY ugyanazon jegyzetei alapján STOLL Béla – *A magyar kézrratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (1565–1840). Bp. 1963. 431. – négy, HORVÁTH Iván (i. h.) hat verset rekonstruál. STOLL itt bevallotta SZABÓ T. Attila bibliográfiájának (*Kézrratos énekeskönyveink és verses kézrrataink a XVI–XIX. században*. Zilah, 1934. II. 375. sz.) nyomdokain halad. HORVÁTH Iván nem tud a bibliográfiák adatairól, így véleményét ezek-től függetlenül alakítja ki.

⁸SZILÁDY, i. m. 380.

⁹Uo.

1. (Balogh III./51., 1_a–1_b) Cím: HALA ADAS. Incipit: *Halat adonk te neked örök Isten.* A vers végig megtalálható a kéziratban. Szilády azonban nem ezt, a nyomtatott kiadásokhoz képest változat jellegű szöveget közli.¹⁰ Első nyomtatott kiadása Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében.¹¹

2. (Ugyanott: 1_b) Cím: PSAL. 126. Incipit: *Mindennek meg haliak es iol meg tandiak.* Utána a szollár latin incipitje: Nisi Dominus edificauerit etc. A versnek csak az első két versszaka őrződött meg a kéziratban.¹² Ugyanannak a kéznek az írása. Nyomtatásban először Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében jelent meg.¹³

3. (Ugyanott: Közül számos lap hiányzik, 2_a–2_b) Ugyanannak a kéznek az írásában a *Jesus Christus, mi üdvösségünk* incipitű vers, amelynek azonban az első hat (?) versszaka hiányzik; de az is lehet, hogy több vagy kevesebb, az utóbbi valószínűbb, mert ahol a vers folyamatosan megtalálható a kéziratban, a strófák száma ott is kevesebb a nyomtatott kiadásokénál.¹⁴ E változat legközelebb ahhoz a szöveghez van, amelyet Huszár Gál közölt 1574-es énekeskönyvében, és amely egyben az ének első nyomtatott kiadása.¹⁵

Itt kellene következnie az 1558-as datálásnak.¹⁶ De nem következik. Jegyezzük meg: nem tételvezető fel, hogy ez az évszám, noha korábban ott volt, leszakadt, letűnődött, vagy valami egyéb bal-eset érte, mivel a kéziratról a XIX. század elején, tehát még jóval Thallóczy kutatásai előtt, minden apróságot hűen lejegyző betűhív másolat készült (az úgynevezett Balogh-féle másolatok), s ebben sincs nyoma az évszámnak.

4. (Ugyanott: 2_b–Balogh III. 50. 1_a–1_b) Cím: *Az Hazassagroll.* Incipit: *Jambor hazassok meghalgassatok.* (Batizi András, 1546) Más kéz írása. Az 51-es jelzetű töredéken található az első versszak és a második versszakhoz tartozó őrszó.¹⁷ Az 50. jelzetű töredéken folytatódik a vers, a 22–26. strófiával, a lap végén az őrszó a 27. szakaszra utal. Mivel egy oldalra átlagosan 2,5 strófa jut, megállapítható, hogy az 51. és az 50. jelzetű töredék között épp 4 levél hiányzik.¹⁸ Feltételezhető, hogy az ének a nyomtatott kiadásokból¹⁹ ismert teljes terjedelmében megtalálható volt a kéziratban.

II. Ez is kéziratos, füzetes versgyűjtemény töredéke, amely jelenleg szintén két, egymástól meg lehetően messze eső jelzeten található; 3 levél, 21 X 16 cm, ugyanott: 52. és 421. tétel. A két rész egykori sorrendje nem állapítható meg. Végig egy kéz írása.

¹⁰ SZILÁDY, i. m. 257.

¹¹ RMNy 160: b₅/b–b₆/a (1560–61)

¹² SZILÁDY a nyomtatott kiadások nyomán közli. I. m. 256–257.

¹³ RMNy 160: y₅/b–y₆/b

¹⁴ SZILÁDY természetesen a nyomtatott kiadások alapján közli. I. m. 258–259.

¹⁵ RMNy 353: I. 206/a

¹⁶ SZILÁDY, i. m. 381. ennek a végén áll az 1558. évszám”.

¹⁷ Azaz a vers 26. szakaszának a végén nem a „satöbbi” megjegyzés van, és az első strófa után sem „etc.” következik, mint SZILÁDY állítja (i. m. 383.). Arról sincs szó, amit HORVÁTH Iván gondolt: „... Thallóczy sajnos csak hat versszakot másolt le Szilády számára, aki az éneket rosszul azonosította, s Thallóczy „satöbbijét” korabeli szövegnek vélte.” (HORVÁTH, i. m. 77.) Úgy vélem, eleve valószínű, hogy valaki lemásolja az első, majd épp a 22–26. strófát. A rossz azonosítás (korrekcióját lásd: LTK, 1939. 75.), továbbá a „satöbbi” odakerülésének oka, azt hiszem, a következő: Thallóczy sem látta az eredeti kéziratokat, hanem a már többször említett, XIX. századi, Balogh-féle átirásból dolgozott; ebben ugyanis egyrészt valóban fel van cserélve a sorrend, s „Mennyegzői versek” címen előbb következik Batizi házasságénekének 22–26. szakasza, majd azután az első strófa, másrészt a 26. szakasz után Balogh nem a kéziratban olvasható őrszót írta, hanem a „sat” megjegyzést. Thallóczy tehát, vélhetőleg, igen pontosan másolta a XIX. századi átiratot.

¹⁸ A hiány ugyanis 20 strófa; 20:2,5 = 8, azaz 8 pagina, 4 levél.

¹⁹ Első kiadása: RMNy 264: 196. (1569)

1. (Balogh III./52 1_a–1_b) Cím: *Más*. Incipit: *Segetsegwl hiok az menibeli istent*. A vers végig megtalálható a kéziratban. Első nyomtatott kiadása a Szegedi Gergely-féle 1569-es énekeskönyvben.²⁰ A nyomtatott kiadványokhoz képest szövegváltozat. A végén, lezárásként, görögül: *τελος και τω θεω δωξα* (Vége, s Istennek dicsőség!), majd az Őrszó: *Cantilena*.

2. (Ugyanott: 421. 1_a–1_b) Cím nincs (Ps. 143 = 144). Incipit: *Mindön allat dicsir wr Isten tegödet*. Nótajelzés: *Ad Notam Cyri, regis Persarum*. Hatalmas wrakról nektők etc. (Kákonyi Péter, 1549.) Huszár Gál 1574-es énekeskönyvétől²¹ kezdve számos kiadása ismert. A nyomtatott szövegekhez képest változat. A végén Őrszó: *Cantilena*, alatta későbbi kéz beírása: *inutile*. Ez utóbbi vélhetőleg a levéltár egykori rendezőjétől származó bejegyzés, ugyanez a kéz a III. versgyűjtéményt is így minősítette; a "haszontalan" tulajdonképpen "selejtezendőnek" értendő.

3. (Ugyanott: 2^a–2^b) Ennek az éneknek az eleje hiányzik a kéziratból. A Szegedi Számítógépes Munkacsoport XVI. századi versrepertóriumának adatai alapján a vers idáig ismeretlen volt.²² Ez már csak azért is valószínű, mert a versfők maradványából (. . . EL NEGYEDI /D/ kivehető név XVI. századi költőként ugyancsak ismeretlen.²³ Negyed (mai szlovák neve: Neded, ejtsd: Negyed) Nyitra megyében van.²⁴ A verstördék beűhív átirata:

Elödben wet azért sok bwni hog' tegöd el eiczon
es megh röttent hog' tegödet maganak eithessön,
temlecezen hog' mindiarast tegödet rekezzen

Lattia hog' te il' kedves wag' az meniej Wrnal,
hog' nincz nekj kedvesb semmj embör the naladnal,
irig ködik meniorzagban hog' ne boczattassal.

Nem hag' tegöd az Wr Jsten el weznj az bwnben,
csak ő hozza fohazkodgial mindön kísértetben,
ke tsegh nekwl megh halgattia the köniörgesedet

Emléközöm hog' azt iria Ezekiel rola,
hog' az Jsten az embörnek tereset kiwannia
ne maradgion zent halala erőtte hiaban.

Gjönörködik csak azokban kik hozzaia ternek,
kik maradnj sok ideigh az bwnben nem memek,
de mindiarast eset w tan boczanatot kernek.

Ig' Zol Chus (Christus) zent Janosnal tizenhat rezeben,
hog' megh adgia az mit kerwnk attiatol neweben,
Senkj töle bar meg hided el nem jö iressen.

Ezönkeppen feniöget zent Lucacznal. Vrwk.
kik wegiglen az bwnökben maradnj keuanwnk.
el karhozwnk bizoniara ha föl nem sörkenwnk.

²⁰ RMNy 264: 177.

²¹ RMNy 353 II.: 88/b

²² Köszönöm HORVÁTH Ivánnak és GÁL Györgynek, hogy feldolgozásukat rendelkezésemre bocsátották. A repertórium adatai szerint ebben a versformában (a₁₄· a₁₄· a₁₄ metszet: 4/4/6) a XVI. században 9 vers íródott, s a keresett ének ezek egyikével sem azonos.

²³ . . . EL = Dániel, Mihály (Michael) vagy Gábfriel

²⁴ Erre SZABÓ Géza volt szíves felhívni a figyelmem.

De wizontak zent orzagat ighirj mj nekwnk
ha halgattiok zent igheiet lakozik mj bennwnk,
Zent lelkewel lakodalmat zöröznek mj bennwnk.

Ig' eközzök azért wennj Evang'eliomiat,
es köuessök Zywönk zörint ö paranczolatiai,
holtwnk w tan welwnk közlj az ö zent orzagat.

Diczirteessel attia Isten a the zent fiaddal,
kit boczattal my erőttwnk az Jesws Christussal,
az zent lelök mind örökke az zent háromsagwal

III. Kéziratos, füzetes versgyűjtemény; 4 levél, 21,4 X 16,2 cm, ugyanott: 422. tétel. Végig egy kéz írása. Nagybáncsai Mátyásnak József-történetét tartalmazza a 125. stófától a 149-ig. A köziraton ívjelek találhatók, X-től aa-ig. Ennek alapján megállapítható, hogy a füzetecskeben eredetileg is csak ez az egy vers volt.²⁵ Első nyomtatott kiadása Kolozsvárott, 1580-ban jelent meg.²⁶ A nyomtatványok és az eddig ismert kéziratok (Lipcei-kódex, Lugossy-kódex) szövegéhez képest változat; aab tetején egy megjegyzés, a II. kéziratra is ugyanezt író kéztől: inutile. Ezzel az írással a lap alján: *Historia biblica de Josepho versibus comprehensa.*

IV. Végül: egy különálló papírdapon (20 X 21 cm), amely egészen bizonyosan nem volt egyik vers-füzetnek sem a része, található az *Angyalnak tetszik* incipitű epigrammaszerűség, ezalatt pedig a *Vide a Deo gratus* kezdetű háromstrófás (vagy három egy szakaszos?)²⁷ latin paraliturgikus vers.²⁸ Hogy „szintén 1560 előtt”²⁹ lettek volna feljegyezve, azt semmi sem bizonyítja. Sőt az írásképp és a magyar nyelvű vers rímelésének jellege inkább látszik XVII., mintsem XVI. századnak.³⁰

A Szilády által már ismertetett (I. és IV.) kéziratokról kialakított kép korrekciójához még jegyezzük meg, hogy ezek az iratok, akárcsak a II. és III. versgyűjtemény, valószínűleg nem az 1570-ben elhunyt, élete végéig katolikusnak megmaradt Zay Ferenc birtokában voltak.³¹ E feltételezés, ha elfogadjuk Szilády datálását, ugyan természetszerűleg következik, ha azonban nem, s erre minden okunk megvan, valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a kéziratok első tulajdonosa, a versek gyűjtője, Zay Ferenc fia, a protestáns lett Zay Péter volt. Róla bizonyosan tudjuk, hogy főként érdekelte az ilyen irodalom. 1589-ben egy „maga kezével írt” imádságoskönyvet készített,³² Sándor Mátyás pedig 1583. július 31-én kelt levelében így ír néki: „Kérem nagyságodat, küldje meg nagyságod az *Énekes könyvet*, tudom, hogy immár nem szükség nagyságodnak, mert az éneket kiírták.”³³

Természetesen mindez nem zárja ki az esetleges korábbi datálást: kétségtelenül feltűnő, hogy a szövegek, a IV. kivételével (?) aránylag koraiak.

Kőszeghy Péter

²⁵ Mivel egy oldalon átlagosan három strófa és az X-ívvel előtt (a szokásos ívjelejelölések esetén) 21 levél tételezhető fel, továbbá $42 \times 3 = 126$, ezért a 127. szakasz kellene, hogy következzen az X. levélen. A két szakasznyi eltérés ilyen számítás esetén jelentéktelen, legvalószínűbben azzal magyarázható, hogy egy oldalra nem mindig pontosan három strófa került, avagy a másoló a számítottnál kevesebb ívjelebetűt írt.

²⁶ RMNy 463

²⁷ Ezt a lehetőséget HORVÁTH Iván veti fel, *i. m.* 77.: „Egymással *talán* összefüggő” verseket említ. (Kiemelés tőlem.)

²⁸ A lap túloldalán mindössze ez olvasható: „Versus”.

²⁹ SZILÁDY állítása, *i. m.* 383.

³⁰ HORVÁTH Iván szíves szóbeli közlése szerint ő is ezen a véleményen van.

³¹ Vö. HORVÁTH Iván, *i. m.* 76. 4. jegyzet.

³² Szlovák Központi Levéltár, zay-ugróci levéltár, Balogh-elenchus II. („A magyarországi ágost. hitvallást követő Egyház kéziratgyűjteménye”) 169. Az imakönyv csak a lajstromban szerepel, a példány már nem található.

³³ Uo. Balogh I. 88. (A XIX. századi átiratban a 98. lapon.)

Dugonics Andrásnak a magyarországi kéziratárak néhány kiadatlan drámakéziratát őrzik. E darabok iskolai előadásra készültek.

A szakirodalom Dugonics iskoladrámáinak a következő – jelenleg lappangó – kézíratait említi:

1. *Asinaria Plauti expurgata*

Létezése kérdéses. Kézirata ismeretlen. Kiadása nincs.

Említi: Perényi József,¹ Alszeghy Zsolt² és Prónai Antal.³ Utóbbi az egyik 1770-es váci előadással azonosítja.⁴

2. *Amphitruo*

Létezése kérdéses. Kézirata ismeretlen. Kiadása nincs.

Említi Prónai Antal,⁵ de úgy véli, hogy Dugonics önletrajzában tévesen emlékszik vissza e Plautus-átldozásra, s ilyen nem létezett. Vitatja e nézetet Perényi József,⁶ aki szerint semmi bizonyítékunk nincs Dugonics emlékeztetihagyására.

Napjainkban is meglevő, kiadatlan Dugonics-drámák:

A Piarista Rend Központi Levéltárában (Budapest):

1. [Egyiptomi József], 1762. Szeged

2. *De vera christiana pietate*... évszám nélkül

(Mindkettő jelzete: For 8. fol. 77. V. 148.)

Az OSZK Kézirattárában:

3. *Menekmus*, 1766. Vác (Fol. Hung. 10.)

4. *Menekmus*, 1807. Pest (Quart. Hung. 44.)

A Somogyi Könyvtárban (Szeged):

5. [A *fazék*], 1774. Máramarosziget (Bizonytalan szerzőségű, cím nélküli kézirat)

A Piarista Rend Központi Levéltárában található két drámát egy miscellaniában olvashatjuk. A jelenleg a *Dugonics Juvenília* címet viselő kéziratgyűjtemény valószínűleg a szerző egyik unoka-öccséhez, Csépa község plébánosához került, s 1938-ban az akkori plébános alált rá a plébánia iratai között, majd ő juttatta el a piaristák szegedi gimnáziumában tanító Diósi Gézához.⁷

A kötet elején Dugonictól származik a keltezés: Nagyszombat, 1775. április 15. Dugonics 1774. október 15-én kapta meg a nagyszombati egyetem matematikaprofesszor állását, s láthatóan ott kezdte fiatal kori műveinek másolását, rendszerezését.

¹PERÉNYI József, *Dugonics András Trinummus*. A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi római katolikus főgimnázium értesítője, 1910–11. 10.

²ALSZEGHY Zsolt, *Az erszény*. EPHK, 1911. 663–668. A 663. lap jegyzetében közli az *Asinaria* jelzetét is: Nemz. Múz. Kvt. Manuscrip. Sec. XVIII. 2° Fol. 11. Az OSZK Kézirattárában erről nem tudnak.

³A kegyes rendiek magyarországi iskoláiban (1670–1778.) előadott drámák jegyzéke. PRÓNAI Antal hagyatékából kiadta Császár Elemér. ItK, 1915. 115–122. és 206–219.

⁴Uo. 216.

⁵PRÓNAI Antal, *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903. 41.

⁶PERÉNYI, i. m. 10.

⁷DIÓSI Géza, *Dugonics András ismeretlen kéziratgyűjteménye*. A kegyes rendiek vezetése alatt álló szegedi városi római katolikus Dugonics András Gimnázium évkönyve, 1938–39. 39–45.

1. [Egyiptomi József] (1762)

A szakirodalom hosszú ideig pusztán adatként tudott arról, hogy a Szegeden tanító Dugonics 1762-ben magyar nyelvű színdarabot adatott elő.⁸ 1938-ban a *Dugonics Juveniliáj*-ban előkerült az [Egyiptomi József] kézírata, amelyet Diósi Géza azonosított az 1762-ben Szegeden előadott drámával.⁹

A mű címlapján ez áll:

EXERCITATIO COMICO – ACADEMICA

Qua vitam, Resque Gestas

JOSEPHI AEGYPTIACI

exhibuit

Nobilis atque ingenua Schola infimae et
elementaris classis Grammatices Szegedini
apud Scholas Pias [...]

Anno 1762 Mense Junio.

Sub M. Andrea Dugonics a S. Angelo

Custode e Scholis Pias

A kor iskolái színpadán sokszor és szívesen mutatták be József tanulmányos történetét, Dugonics darabjának forrását azonban – a szövegek hiánya vagy hozzáférhetetlensége miatt – egyelőre nem lehet azonosítani.

A háromfelvonásos darab magyar és latin nyelvű, sőt az izmaeliták és a fáraó tisztségviselői a dráma közege és közönsége számára idegen nyelven: németül szólnak, amelyet legtöbbször valamelyik szereplő tolmácsol magyar vagy latin nyelven.

Actus I. Scena

1^a latin

2^a latin, magyar

3^a latin

4–5–6–7^a magyar + a 7^a után magyar nyelvű Chorus

8^a német, magyar, latin

9^a magyar

Actus II. latin (hét Scena)

Actus III. magyar (hat Scena + a 6^a után magyar nyelvű Chorus)

A latin nyelvű expozíció (1–3. jelenet) József álmával és a nyomában föllángoló testvér irigységgel indul. A rövid magyar nyelvű részben (a 2. jelenet eleje) a testvérek csupán bemutatkoznak. A felvonás a továbbiakban a testvérek bosszútervétől József eladatásáig tart. A 4. jelenetben (az Ördöggel azonos Cerberustól) sugárzó kard ereszkedik Zabulon kezébe; ez arra enged következtetni, hogy

⁸PRÓNAI Antal, *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903. és PRÓNAI-CSÁSZÁR, *i. m.* ItK, 1915. 215.

⁹Diósi, *i. m.*

Diósi egy-két megállapítása nem helytálló: József testvéreinek kórusát a mű élére helyezi (ott szerepel ugyanis a kéziratban, de címéből következően az utolsó jelenetbe tartozik). Diósi a II. felvonáshoz csak két jelenetet sorol, ez nyilvánvalóan sajtóhiba. A tartalom ismertetésekor is téved: a darabban nem szerepel a Putifár-epizód. Diósi a darab utáni bejegyzés alapján állapította meg, hogy 1762-ben Szegeden a darabot adták elő. Diósi közlése nem épült be teljesen a szakmai köztudathoz: Szigethy Gábor például ismeretlen 1762-es drámára utal (Fil. Közl., 1969. 24–45.), míg Székely György tud a József-dramáról (*A színházvilága*. Bp. 1986. 316.)

a piaristák szegedi színházában volt „zsinórpádlás”, sőt felső világítási lehetőség is. A 7. jelenet után felhangzó, Horatius nyomán írt *Chorus*¹⁰ Levi összegzésére rimel: „Igy végződik ki e világból a fel fuvalkodott, és mindenekben nagyra vágyó ember.” A dráma központi gondolata ugyanis a „trucz tall módra forgo tündér” szerencse, amelynek a *fel fuvalkodott* ember – így az álomlátó József is – különösen kiszolgáltatott. A 8. jelenet vegyes nyelvű, mert itt adják el Józsefet, s az alkudozás idegen nyelven folyik.

A latin nyelvű II. felvonás – az 1. jelenet kivételével – József egyiptomi sorsát követi a börtönbeli álomfejtéssel kezdve főlemeléséig: Putifárné sikamlós története tehát kimarad. Az 1. jelenet gonosz szellemeinek füstös barlangja a középkori misztériumszínpadot, a Pokol bejáratát juttatja eszünkbe. Bár a három gonosz szellem azon ujjong, hogy a testvéreket sikerült rábímiuk József eladására, *Cerberus*¹¹ mégis hatékonyabb munkára serkenti őket mindaddig, amíg a megjelenő *Angelus* a tőba nem taszítja. Az *Angelus* a jelenet végén egy másik függőnyt (aliud syparium) is szétvon, s így válik láthatóvá József börtöne. Valószínű tehát, hogy a füstös barlang e másik függőnyre volt festve.¹² Jó példa ez a felvonáson belüli színváltás megoldására is.

E felvonásba két némajelenet (*muta*) *synopsis*a is bekerült. Az egyik a Molnár kivégzését játsszatja el, s itt a zene mellett az akrobatikus pantomimjelleg uralkodik. A másik némajelenet ezzel szemben állóképszerű illusztráció: fekete asztal, két fekete gyertya adja meg a főmágus álomfejtési kísérletének alaphangulatát. Ebbe visz hirtelen mozgalmasságot a színpad titkos mélyéből előtörő gonosz szellem. A felvonás a mágus sírba tételével zárul: elképzelhető, hogy e némajelenet alkotta az interludiumot a II. és III. felvonás között:

Pro interludio eni t Sepultura Magi
demittitur Syparium

E szerzői instrukció az olyan interludiumok létét bizonyíthatja, amelyekben a közjáték szorosan kapcsolódott a dráma cselekményéhez. Dugonics az I. felvonás után kórust vagy interludiumot rendelt (*Chorus Musicorum* vel *Interludium*), ezért feltételezhető, hogy a II. felvonást indító jelenet a barlangbeli gonosz szellemekkel esefleg az I. és II. felvonás közötti interludium. Ezt támaszthatja alá a kettős függőny már említett alkalmazása is.

A III. felvonásban jutnak el Jákob éhező fiai Egyiptomba, a bonyodalmak után következik a megbocsátás, s felhangzik a Józsefet engesztelő testvérek *Chorus*a.¹³ A dráma mindkét *chorusa* megtalálható Dugonics kéziratos versgűjteményében, feltehetőleg mindkettő saját szerzeménye.¹⁴

A József-dráma kézirata több tekintetben eltér Dugonics más darabjaitól. E mű más, gondos tisztázataihoz képest is rendezettebb: minden jelenet elején felsorolja a szereplőket, megírja a latin összefoglalást. Bizonyosan felelevenítette a színelőadás emlékeit is, mivel rengeteg a nagyon pontos, figyelmes szerzői instrukció. Ezek közül sok a kellékre, díszetre vonatkozik, figyelemreméltóan sokszor utal a szereplők gesztusaira, mozgására is. Más iskolai darabjaiban igen ritkán írja le a színpadképet, itt viszont kifejezetten átlátja, átfogja, azaz betöl(t)ti a teljes színpadteret, határozottan

¹⁰ Argumentum ex Horatio L. 2. ode. 7.

Retinenda Mediocritas, et animi in utraque fortuna aequabilitas.

Dugonics a Horatius-óda adatait tévesen adja meg. Valójában a II. könyv híres 10. ódája volt versének alapja.

¹¹ A háromfejű Cerberus háromágú vasvillát tart kezében. A közbelépő *Angelus* végig *Diablos*-nak nevezi, s elmondja letaszítatását az égből. Állandó megszólításai: *Tartareus Canis*, *Avernalis Stygis Caput maledicte Diabole*, *Infernalis Draco* mind az ördögöt idézik.

¹² Lásd a kasszebeni piarista színpad leírását: FEJÉR Judit, *XVIII. századi rekonstruált magyar iskolaszínpad*. Színház- és Filmművészet, 1956. 381–384.

¹³ *Chorus Fratrum Josephi post suam manifestationem*.

¹⁴ Dugonics András fiatal kori versei. Az OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 235.

törekszik a vizualitásra. Ehhez kapcsolódik a zene igen fontos szerepe is: a szerző a darab elején, végén, a felvonások között, a néma jelenetek bevezetéseként is zenét ír elő. Az izraelita kereskedők bevonulását keleti zene kíséri: *Terminato choro fit Musica orientalis, interim prodeunt Ismaelitae Mercatores*. A József-dráma epikus jellegét tehát ellensúlyozza a látványosság, mozgalmaság, a zene, a fényhatások és a színpadtechnika változatossága, ezért a darab a magyar színház történet számára különösen fontos, a kiadatlan Dugonics-kéziratok közül ez tarthat számít a legtöbb érdeklődésre.

A kézirat egy félig üresen maradt oldalára Dugonics a szereposztást is rávezette; nyilván az 1762-es szegedi előadás alapján.

2. *De vera christiana pietate* ... (évszám nélkül)

A *Dugonics Juvenilia* másik darabja háromfelvonásos (*Deductio*), magyar és latin nyelvű:

Actio dialogica
De vera christiana pietate, et Tempore,
quomodo nam illud studiosa Juventus
impendere debeat.

Az *Argumentum* bibliai idézetekből áll, s ez közös vonás a József-drámával.

A darab Hilarion, a remete Balassi-strófában készült, gondosan megírt, 81 soros monológjával indul. E fohászt katonák szakítják meg, akik közül Hilarion rábeszél egyet a remeteéletre. A szépen kidolgozott, magyar nyelvű első felvonás után a másik kettő egyre homályosabb. A latin és magyar nyelvű második felvonásban haramiák támadják meg a két remetét, akikről ezután nem esik több szó. A felvonás előtti összefoglaló a jámborság újabb győzelmét ígerte. A haramiák ezután megleckézettnek két kicsapott diákot, akik éppen a kocsmai iszogatás gyönyörűségeit tárgyalják. A harmadik felvonás különböző iskolák diákjainak latin beszélgetésével indul. Csak az utolsó lapon váltanak át magyar nyelvre, akkor azonban hirtelen mások (hajdani szegedi és kecskeméti diákok) vetélkedése folyik. Éppen öltre mennének, amikor a kézirat megszakad. A vetelkedők közt szereplő *Káhány* és *Gedey* neve a József-dráma szereposztásában is megtalálható, így lehetséges, hogy a Hilarion-dráma többi diákszerepe is Dugonics tanítványainak nevét rejti.

A darabot sohasem adták elő; Dugonics is befejezetlen és sikerületlen műként említi a drámaszöveg utáni jegyzetében: *Istud tentamen penitus imperfectum est et illatum, quia nec produxi, nec putavi producendum*.

3-4. *Menekmus* (1766 és 1807)

Plautus egyik legnépszerűbb darabja *Az ikrek*, amely a gyermekkorban elszakított, s felnőttként egymásra találó ikerpár tökéletes hasonlóságából adódó bonyodalmakról szól. Dugonics kétszer is írt ikrek-változatot. Az elsőt 1765/66-os váci tanárkodása idején készítette:

M. A. Plautus'
Magyarra fordított,
s-motskaiból ki-tisztított
M e n e k m u s - N e v ő

víg-szabású
Já téka,
Mellyet elő-ada

A' Harmadik, és Negyedik Váci Kegyes Iskola
Ezerhét-száz hatvan hatodikban, Szent Iván havának
29dik napján.

E kézirat különösen becses, mert a drámaszövegen kívül az írott és a nyomtatott színlapot is tartalmazza. További adalék a piarista iskolai színpadhoz és az előadás körülményeihez a szerző ajánlólevele, amelyet Szalbeck Károly préposthoz írt.¹⁵

Az ötfelvonásos darab az iskolai színpad követelményeinek megfelelő Plautus-expurgáció. Bár az expurgáció általában a női szerepek elhagyását is jelenti, Dugonics mégis meghagyta az egyik női szereplőt – Menekmus feleségét –, s így lehetősége nyílt az eredeti szöveg viszonylag pontos követésére. Az egyetlen lényeges változtatás Erotium örömlány Erotius kocsmárossá alakulása, s így Menekmus csupán kulináris élvezetekért tér be hozzá, az eredeti bujálkodás duhajkodássá, részegkedéssé szelidül. Megmarad a bonyodalmat elindító köpeny, amelyet Menekmus – feleségétől ellopván – a kocsmároshoz visz, annak felesége számára. (Ezért nem indokolt egy apró további változtatás: az eredetiben Menaechmus karkötővel kedveskedett az örömlánynak, s most Menekmus hajtút ajándékozik a kocsmáros feleségének.) Egyébként Dugonics szövege tartalmilag hű fordítás, alig hagy el néhány mondatot. Szembetűnő viszont számos betoldása; a magyar változat lényegesen hosszabb. A bővítések oka leginkább az izes magyar szólások, közmondások gyakori használata. Tési Edit megállapítása helytálló: „Ez a sok mondas egymás mellé halmozva kissé túlzó. De népies ízű fordítása egyébként egészen megfelel a plautusi nyelv szellemének.”¹⁶ E mondasok mellett Dugonics megőrzi Plautus mitológiai utalásait is, de olykor megváltoztatja az istenneveket.

A *Játék* velejét ki-fejti Elöl-járó Beszédben tér el leginkább Plautus szövegétől. A latin komédia nyelvében otthonosan mozog, többször „Jeszl!” a közönséghez, eljátszik a prológuis kettős helyzetével: a közönséget bevonja, hogy a nézők esetleges beavatkozását harsányan, olykor durván utasíthassa vissza. E módszer az antik vígjáték és a vásári komédia közös, gazdag hagyománya. Plautustól ered a színpad szóbeli berendezésének ötlete, a prológuis részletezi a díszleteket, a teljes színpadképet látta. Az efféle megoldás a költséges díszletet helyettesíthette a nem túl gazdag piarista iskolákban. Érdekes technikai részlet az ikreket megkülönböztető fátyol is, amelynek használatát ugyancsak a prológuis magyarázza el.

Az ikrek második változatát Dugonics 1807-ben készítette Pesten:

PLAUTUSNAK

M e n e k m u s s a

Magyarra-változva.

A történet Szegeden játszódik, ahová Partiskomból, azaz Kecskemétről érkezik a Ferkóvá változott Sinai Pál, hogy gyermekkorában elveszett ikertestvérét, Ferkót megtalálja. A valódi Ferkó hajdan a diószegi vásárrban tűnt el oláh medvetáncoltatók nyomában, majd egy szegedi üveges nevelte föl, hogy egyetlen leányát, Julit hozzáadja.

A magyarítás valamennyi név, a környezet és a szemlélet honosítását jelenti. Dugonics elhagyja a mitológiai utalásokat, helyette még az 1766-os expurgációnál is több szólást, közmondást ad szereplői szájára. A tájnyelv és a szólások Szeged környékét idézik.

A darab világi színpad számára készült, a szerző tehát szabad kezét kap, bár Dugonics itt sem tűri meg az örömlányt: helyette Léna, a fogadósné szerepel. Julis asszony és Léna mellett még egy női szerep van: Terka szolgálóé.

A darab előadásáról nincs adat. A kézirat végén Dugonics jegyzése olvasható: *El vezetem Pesten 1807. 18-Januar. kilenced felkor reggel*, ezt követi a cenzor nyomtatási engedélye: *Imprimatur. Buda 12^a Febr. 1807. Franc[iscus] Madarassi Revisor Librorum*. A darab mégsem jelent meg; okát nem tudjuk. E kiadásra szánt kézirat jelen formájában Dugonics nyomtatásban megjelent drámáival mutat bizonyos rokonságot, azaz: lényegesen különbözik az 1766-os váci kézirattól is, amelynek közép-pontjában az előadandó dráma állt. A magyarításból hiányzik a prológuis, A' Történetnek velője

¹⁵Fő-Tisztelendő fel-szentelt Püspökhöz Szalbeck Károlyhoz, Váczi Káptolonnak Nagy Prépostyához, Nevezetes Szent István Rendének Keresztes Vitézéhez Ő Nagyságához nyújtott alázatos ajánló Levél.

¹⁶TESI Edit. *Plautus Magyarországon*. Bp. 1948. 37.

is csupán az előzményeket ismerteti. Kimarad a színpad berendezésének, az írek megkülönböztetésének dramaturgiai fogása. Ezek helyett Dugonics néhány jelenetet regénybe kíváncsozó narratív résszel vezet be. Hasonló betétek találhatók a nyomtatásban megjelent (világi színpadra szánt) darabjaiban, ott azonban annyira túlburjánzott az epikus jelleg, hogy a színpadra állításkor a rendezőnek ugyan-csak át kellett dolgoznia a szöveget. A *Menekmus*ban a narratív részek funkciója a szerzői-rendezői utasításokéval azonos. Részben színpadképre, statiszténára vonatkozó instrukciók ezek (mint például a mű elején), részben az előzményeket ismertetik (ilyen a 2. jelenet bevezetése). Még egy esetben szükséges hasonló narratív betoldás: a II. felvonás eleje röviden összefoglalja a felvonás eseményeit, és visszakapcsolja a cselekményt A' *Történetek velőjéhez*.

Valamennyi felvonás és jelenet címet kapott, s e címek a szereplők és a színhely megjelölésén túl gyakran a jelenet cselekményét is összefoglalják. (Ez gyakran előfordul más szerzők és más szerzetes-rendek iskolai színdarabjaiban is.) Egy-egy felvonás több jelenetre oszlik, mint az 1766-os expurgáció; mivel a Dugonics által használt Plautus-köteteket nem ismerjük, így az eltérés okát sem tudjuk.

A *Menekmus* mindkét változata viszonylag ügyes és következetes, kerekre formált, szórakoztató vígjáték. Fordítás, amelyhez nem volt szükség különösebb szerzői leleményre. Az azonos szerzőtől származó két kézirat azonban különleges adalék a magyar színház fejlődésében döntő néhány év-tizedhez. A hű fordítás (tekintsünk most el az expurgáció tényétől) és a magyar környezetbe helyezés összehasonlításán túl jól érzékelhetőek az iskolai és a világi színpad eltérései, ezen keresztül pedig főként az az izgalmas folyamat, aminek során az iskolai színpadok szerzői a hivatásos magyar színház szerzői (is) lettek; az iskoladramák szerzői és közönsége képviselte az igényt a világi színpadra.

5. [A fazék] (1774)

A szegedi Somogyi Könyvtárban egy kiadatlan Dugonics-kolligátumban található egy cím és előlap nélküli iskoladráma, amelyet hagyományosan Dugonicsnak tulajdonítanak. Ezen túl a drámakézirat egyetlen eligazító adata a darab után szerepel: Finis 16^a Junii Szegedi 1774.

Dugonics azonban sohasem tanult vagy tanított Máramarosszigeten, ahol egyébként volt piarista iskola. A piarista tanárokat gyakran helyezték át, Dugonics is jól ismerhette a szigetieket. Dugonics 1771-től 1774-ig, a nagyszombati állás elfoglalásáig Nyitrai tanított.¹⁷ Elképzelhető, hogy közben – talán drámája előadására? – rövid látogatást tett Máramarosszigeten. Lehet, hogy e darab már tervezett gyűjteményes kötete számára készült. Ennek azonban ellentmond a kézirat fogalmazvány-jellege, azaz a viszonylag sok javítás. Dugonics ugyanis nagy gonddal, szinte javítások nélkül készítette tisztázatait. A dráma egy kéz írása, az sem lehetséges tehát, hogy idegen darabot javított volna. A kézírás több Dugonics-kézirattal összehasonlítva az ő autográfáját valószínűsíti. Az ő szerzősége mellett szól a más műveiből jól ismert íző szóalakok gyakorisága és a közmondások halmozása. Bár ez utóbbi általánosan elterjedt jelenség a korszakban, e drámában azonban a sokszor igen ritka szólások, közmondások nagy része megtalálható Dugonics saját gyűjteményében is.¹⁸

A darab előadásáról nincs adat.

Az ötszakaszos dráma Plautus *Aululariájának* egy változata,¹⁹ amelynek – *A bögre analógiájára* – *A fazék* címet adtam.

¹⁷ Vö.: PRÓNAI Antal, *Dugonics András életrajza*. Szeged. 1903.

¹⁸ Magyar Köz-mondások. Egybe-szedte, rendre-osztotta, és meg-világosította Dugonics András Királyi Oktató. Az OSZK Kézirattára Quart. Hung. 259/I–II–III.

¹⁹ Az *Aulularia* számtalan változatban szerepel a XVII–XVIII. század iskolai színpadán, de *A fazék*on kívül csak kettő maradt ránk:

1. Egy szövegtörödék Trencsénből (vö.: BITTERBINDER Miklós, *Adalékok a magyar színmű történetéhez*. ITK, 1910. 293–318. és ALSZEGHY Zsolt, *A trencsényi magyar jezsuitadramák forrásaihoz*. It, 1943. 11–14.).

2. A Koppi-gyűjteményben (az OSZK Kézirattára, Fd. Lat. 186.) található, ismeretlen szerzőjű *Az erszény* (vö.: ALSZEGHY Zsolt, *Az erszény*. EPHK, 1911. 663–668.)

E két szöveg nem elegendő a forrásmeghatározáshoz.

A mű elején, a margón levő (utóbb áthúzott) *Summa* iskolai színpadhoz méltó tanulságot ígér: „egy Néander névű olasz országi fő ember, mint koros voltának, mind pediglen hazájának szokása ellen az ő fiát a' telhetetlen fősfénységtől idegeníteni és kegyes adakozásra tanítani igyekezet, végbe is vette”. A továbbiakban azonban szó sincs Olaszországról; a nemes tulajdonságokat viselő atya, Fegyvermeki, derék magyar nemes, hangsúlyozottan magyar vidéken él. E vidék (a helységnevek és néhány tájzó alapján) Máramaros környékét idézi.

Fegyvermeki fia, Szűkmarkú Fülöp számos kortársának (Zsugorinak, Szűkmarkosinak) sztereotip rokona, ugyanígy a szolgálja, Sohonnai Peti, akinek talpraesettsége, agyafúrtsága – nevéből is érezhetően – nem erény. (Ebben is egyezik a korabeli magyar színpad hasonló szolgálifiguráival.) A darab folyamán azonban Peti rokonszenvesebb lett a feltételezhető írói szándéknál, a pozitív Fegyvermeki pedig inkább számító, pénzsóvár, gátlástalan hazudozó. A darab centrumában Fegyvermeki és Peti áll, ők forgatják a történetet, méghozzá igen gyorsan. A *Summát* a végén valóra váltja a szerző: Szűkmarkú önként és teljesen váratlanul *mindenekkel jó tévő Fülöppé* válik. A dráma erénye éppen az, hogy a szerző az utolsó kinyílásig elfelejtkezik az erkölcsnemesítő célzatról (jóllehet ebből adódnak a dramaturgiai következtetések, amelyekért a bohózat kárpótol).

Az *Aulularia*-téma – a fazékpénz be- és kiadása – csak az I–II. szakaszt tölti ki, utána a szerző saját leleményére van szükség. A cselekmény nagyon mozgalmas, gyorsan pergő, ráadásul nem oszlik túl sok apró jelenetre. Sok a szereplő is, bár e szám inkább a jelenetek kórusszerűségét erősíti: Fülöp öccsei, szolgálai nem egyénítettek, panasz- és dicsekvésáradatuk a tempót fokozza. A darab fő jellemzője a harsányság, visszatérő elem a verekedés, az álöltözet és tettetés, különösen jellemző a többszörös kísértetjelenet (amelynek ötlete a *Mostellariá*-ból is származhat).

Az európai vígjátéki hagyományból táplálkozó féktelen komédiázás, a szereplők tablószerűsége, a magyarosodó sztereotip figurák révén *A fazék* fontos állomás: valahol erre (rajta keresztül is) vezet az út a magyar vígjátékhoz. E tény ismét felveti a szerzőség kérdését; *A fazék* jóval sikerültebb, mint Dugonics (más) iskoladrámái. Továbbra is kérdés, hogy Dugonics szerencsés alkotói pillanatát vagy egy (egyelőre) ismeretlen szerző munkáját jelenti-e.

Dugonics e kéziratban maradt drámái messze felülmúlják a kiadottak színvonalát. A különbség oka minden bizonnyal a műfajban keresendő: Dugonics életében megjelent drámái tragédiák, pontosabban az (áltörténeti) érzékenyjáték és szomorújáték típusát képviselik.²⁰ Az iskolai színpad a szentimentális hangulathoz, a szerelmi és hatalmi bonyodalmak kidolgozásához nem adhatott (sok) segítséget, míg a vígjáték íróinak, színészeknek hálásabb feladatot, egyszerűbb magyarázati lehetőséget jelentett. Dugonics kéziratos darabjai is komédiák, amelyeknek többszálú, gazdag hagyománya (antik és antikból merítő vígjáték, vásári, népi bohózat, buffó) volt már éppen a piarista iskolákban.

Demeter Júlia

Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években

Amikor Vörösmarty 1828-ban balladát írt *A Császáryány vagy is Szilágyi Műhely és Hajmási László Históriaja* című széphistóriából, baráti köre örömmel üdvözölte a művet, és Toldy Ferenc (akinek kiadásából Vörösmarty a Szendrői Névtelen versét ismerte) már első tudósító mondataival minősítette és jellemezte is: „Vörösmarty balladát csinált Szilágyiból olyat, millyen még nekünk nem volt. Nem hiszem, hogy Bürgert ismeri, pedig ehhez hasonlít benne. Szilágyijában nem csak a' menetel egészen balladái – reménylettem volna e ezt epicustól – de popularitás is van benne. 24 strófa, Szép Lenka schémáján, csak hogy az 1 vers a' 3-dikkal nem rimel” – hangzik Bajzához írott levelének sokszor idézett részlete, és a margón a megjegyzés: „Stettnemél voltam. Azt mondta, hogy V. Bürgert ismeri és szereti.”¹

²⁰ Lásd KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar Színpadon*. Bp. 1981. 28–59.

¹ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Bp. 1961. Sajtó alá rendezte: OLVÁNYI Ambrus. (A továbbiakban: *Bajza és Toldy lev.*)

A levélrészletnek szinte minden mondatát érdemes továbbgondolni vagy kommentálni, mivel a ballada magyarországi elterjedésének egy még viszonylag korai szakaszában világít rá az aurorásoknak a műfajjal kapcsolatos gondolkodására.

Bürger emlegetése egy általánosabb irodalomtörténeti problémára figyelmeztet: arra, hogy mennyire nem mechanikus és egyirányú, hanem mindkét oldalról meghatározott folyamat az irodalmi recepció. Egy műfaj átvételéhez és elterjedéséhez nem elég, ha ismerjük a lehetséges mintákat: a befogadó közegnek is meg kell érnie, nyitottá kell válnia iránta. Az 1790-es években Csokonai számára a lírikus Bürger jelentett mintát, fordítani és átdolgozni valót, ha a hatás nincs is olyan mértékű, mint Kölcsey Csokonai-bíráta állítja. Maga Kölcsey és a még későbbi nemzedék viszont tudatosan a *balladaköltő* Bürger nyomdokába szegődött; mutatja ezt Kölcsey 1823-as levélváltása Szemerével ballada- és románügyben,² Toldy idézett megjegyzése és később idézendő recenziója. Kazinczy hiába fordította le német közvetítésen keresztül 1789-ben³ a *Hasanaginica* című szerb balladát (átültetve a deseterac formát, a „szerbus manírt” is), műve elszigetelt, folytatás nélküli kísérlet maradt, jöszörel el is felejtették. Csodálkozott is nagyon Toldy – 1827-ben, amikor már alaposan megváltozott a helyzet –, és érthetetlennek találta a részvétlenséget: „Azzán Agát Kazinczy adá (...), az originál mértékben, s megfoghatatlan, miként ezen gyönyörű ének nálunk legkisebb figyelmet nem tud nyerni.”⁴ Talán még a mindenkiről mindent tudó Toldy jólérségsültségének egy apró megbicsaklása is azt jelzi, hogy a magyar irodalomban az 1820-as évekre jött csak el igazán a ballada ideje: 1826. március 21-i levelében írja Bajzának: „Stuttgardtban Cottánál már kijöttek a Majláttól fordított »Magyarische Gedichte« Kölcseitől egy románcz van benne melyet mi nem ismerünk még: Róza.”⁵ A Róza-t Kölcsey 1814-ben írta,⁶ 1815-ben *Róza. Ballada* címmel meg is jelent, de úgy látszik, még túl korán ahhoz, hogy „figyelmet nyerjen”.

A *Szilágyi és Hajmástról* szóló levélrészlet fölvet röviden egy műfajelméleti problémát is: „Szilágyijában nem csak a’ menetel egészen balládai – reményltem volna ezt epicustól – de popularitás is van benne.” A „balládai” és az „epicus” itt föl villantott ellentéte – amelyet Toldy részletesen is kifejt majd az Auroráról írott recenziójában – a lassan már meghonosodó új műfaj sajátos természetét próbálja megragadni. Elméleti besorolására már 1825-ben tett kísérletet: „A’ Románcz, de kivált a’ Ballada – nem tartozik stricte a’ lyrai, hanem részint az eposzi, részint a’ festő vagy inkább romános poesiába; így tanító költemény sem, sem episzoda, sem elégia nem. Az episzodát subordinálni lehetetlen a’ lyra alá, de a’ többit így subordinálom: I. Tiszta lyrai költemények. a. Oda ’s hymusz. b. Ének ’s dal. c. görög epigramma ’s madrigál. (A formákat már utique könnyű subordinálni; p. o. sonett a’ dalhoz, rondeau, triollet ’s eféle a’ c nemhez stb.) II. Didaktikum-lyrikum költemények. a. philosophikus óda, ’s jambejonok. b. didact. allegóriák. c. festő epigrammok. (de nem a’ Witz-

² Erről részletesebben: ZENTAI Mária, *„Harminc nemes Buddha tart...”* Vázlat reformkori ballada-irodalmunkról. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged, 1985.

³ A fordítás csak 1813-ban a Poétai berek-ben jelent meg, de a kutatás különféle közvetett bizonyítékok alapján 1789-ből eredezteti. Részletesen ír erről FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig* (Bp., 1979.) című könyvében („A magyar felvilágosodás irodalma és a délszláv népköltészet” című fejezetben).

⁴ TOLDY Ferenc, *A’ Szerbus Nép-Költéséről*. Felső-Magyar országai Minerva. Április 1827. 1165. *Bajza és Toldy* lev. 295.

⁶ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* című nagykorosi iskolai jegyzetében írja Kölcseyről: „... a balladai formát ő hozta be nálunk” (Arany János Összes Művei, X. kötet, Bp., 1962. 518.); de Kölcsey a magyar ballada megteremtőjeként szerepel már Bowring antológiájában is: „Kölcsey introduced the Ballad into the Hungarian literature” – ezzel a mondattal kezdi a Kölcseyről szóló részt az irodalomtörténeti áttekintést adó bevezető tanulmányban (*Poetry of the Magyars by John Bowring*. London, 1830. LXX.)

epigramm.) (...) III. epicum-lyricum: a. románcz b. balláda. c. elegia.”⁷ E felosztás háttére a Bajza és Toldy levelezésében már 1822-től sűrűn szereplő tervek és biztatások sora különféle „Románcék” megírására: például: „Most egy Románcéra van plánum, de az az akadály, hogy a’ munkától el vagyok szokva.” (Bajza, 1822. szeptember 12.)⁸ „Kisfaludy nevében: küldj az Aurorába dalt vagy románcot, és prózát.” (Toldy, 1824. április 29.)⁹ „Egy szép Románczra van gondolatom >Fátyol az erdőben< de ehhez sincs kedvem.” (Bajza, 1824. május 24.)¹⁰

A „Romance” specifikus tulajdonságairól is többször esik szó, különösen Toldyt érdekli, és szeméremre is veti barátjának ez ügyben (is) tanúsított lustaságát: „Próbáld meg, Józsim, románczaidat kidolgozni, hogy többet adhassak Kölcsényeknek. Ird-meg már egyszer ezekről való ideáidat. Hányszor indítottam én már meg ezt a ’ tárgyat.” (Toldy, 1827. február 13.)¹¹ Valóban többször fölvetette, és időnként azért Bajza is reagált egy-két mondatral. 1828 előtti eszmecsereik a románc lényeges jegyeinek a következőket tartották: „A románczban nem kérdjük: hol történik, micsoda nemzetség, stb. de olyannak kel lennie még is, hogy ha rá kerül, valamit lehessen felelni, ’s ha nem mást is, hát legalább mindenhová illjék, azaz abstract legyen egészen.” (Toldy, 1824. július 21–22.)¹² „Kölcsény legnagyobb románcz-költőnk, ’s azon mértékben, melyben a’ mostani világ mindinkább távozik a lyrikától, ’s a’ drámát emeli, azon mértékben Kölcsény mindég felebb fog állani fachbéljainál; ’s ő hitem szerint épen ugy lesz sok időre első románczistánk, mint Bezzsenyi első Ódaistánk.” (Toldy, 1826. június 11.)¹³ „A’ románcz is annál jobb, minél jobban érti a’ költő azt a’ mesterséget, hogy magát elrejtse ’s hogy a’ maga érzéseivel a’ kárpit megőli ki ne lépjen.” (Toldy, 1827. március 23.)¹⁴ „A’ másika nézve mondom, hogy az i s t e n e k szóban a’ költő üti elő fejét a’ kárpit megűl. Azt felelem, hogy igen, ’s azt kérdem, ha hibae ez? ’S ha lehetséges e Románczban a’ költőnek egyébkor elrejtőzni, hanemha akkor, midőn előadása dialogizált mint Góthénél a’ Blümlein Wunderschönben stb.” (Bajza, 1827. március 31.)¹⁵

Ezek a karakterisztikumok: az elbeszélő objektivitása, a történet általánossága, absztraktsága, a dialógus fontos szerepe és a drámaiság egyrészt a műfajnak az európai hagyomány több területére is visszanyúló heterogén eredetét mutatja; másrészt a ballada ismertetőjegyei között szerepel majd. Románc és ballada elkülönítése (valószínűleg éppen a heterogén eredet miatt) később a napi kritika és a rendszerezett poétika kínos gondja lesz; a 20-as évekre még inkább az egybeomlás a jellemző. Gyakori az olyan megfogalmazás, mint Toldyé: „A’ Románcz de kivált a’ balláda”; vagy az Eberhard-féle Aesthetika... megoldása: a „ballada” önállóan nem szerepel benne, a „Romanza” leírásában utal rá egy mondat.¹⁶ Hasonlóan jár el például a Közhasznú Esmeretek Tára is még 1834-ben is: a „Ballada” címszónál csak egy nyíl szerepel, amely a „Romance” címszóhoz utasít.¹⁷ Kazinczy pedig egy 1825-ös bírálatában ugyanazt a művet (gróf Ráday Gedeon *Kálmán és Emelkáját*) nevezi egyik mondatában „Ballád”-nak, a másikban pedig „Román”-nak¹⁸ (elképzeltető, hogy

⁷ Bajza és Toldy lev. 212.

⁸ Bajza és Toldy lev. 41.

⁹ Bajza és Toldy lev. 129.

¹⁰ Bajza és Toldy lev. 139.

¹¹ Bajza és Toldy lev. 378.

¹² Bajza és Toldy lev. 161.

¹³ Bajza és Toldy lev. 316.

¹⁴ Bajza és Toldy lev. 395.

¹⁵ Bajza és Toldy lev. 398.

¹⁶ *Aesthetika, vagy is A’ Szép Tudományoknak Theoriája*. Írta EBERHARD G. A. Magyarázta Pucz Antal Pesten 1817. 179.

¹⁷ *Közhasznú Esmeretek Tára Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Pesten 1834.

¹⁸ Az 1825-i Hébe bírálat. FMO Minerva Februáriusz 1825. „Super. Kisnek Julisa, az ifju, iskoláját tavaly elhagyott Gróf Ráday Gedeonnak (az első Gedeon Pál unokája fiának) Kálmánja és Emelkája. ’s a’ N. A. Kiss Sámuel Hunyadi Máriája szép nyelven ’s nagy ügyességgel költött Románok, a’ két első Strófhákban; ’s a’ középső Ráday eránt nagy reményekre szabadija Literaturánk barátjait, hogy ez Himfyt szerencsével fogja követni. (...) Egyik szép strófhája a’ Balládnak a 131. lap középsője.” 44.

a „Román” sajtóhiba a „Román” helyett, de a műfaji besorolás ettől se lesz tisztább. Ráadásul Himfy utódjának nevezve Rádayt, az utalással még a *regét* is idekeveri).

A terminusoknak ebből a zűrzavarából kivételként emelkedik ki Döbrentei Gábor vagy Töltényi Szaniszló pontosabb fogalmazása,¹⁹ de mivel az egyik csak egy egymondatos szerkesztői-fordítói lábjegyzet, a másik pedig a balladával elsősorban mint népköltészeti műfajjal foglalkozik, nem bonyolódhatnak bele túlságosan a románc–ballada problémába. (Töltényi egyetlen különbséget említ: a románc fiktív, a ballada pedig nem. Ezzel elárulja tájékozódásának alapvetően angolos hátterét: Percy tekintette a kiadott balladaszövegeket elsősorban történelmi dokumentumoknak, és írt hozzájuk bőséges jegyzetanyagot.)

Toldy számára sem az elkülönülés okoz gondot, hanem a rokonnak, sőt hallgatólagosan szinte azonosnak tekintett műfaj(ok) speciális karak terének megragadása. Amikor műfaji rendszert vázolt föl, és abban próbálta elhelyezni, *epikus* jellegét látja differentia specificának („III; epicum-lyricum: a. románcz. b. balláda...”) a lírához képest. Ez a felosztás, noha Toldy azt írja róla, hogy „eziránt más nagy theoretikusok gondolataikat még nem vizsgáltam”, mégis megfelel az Eberhard-esztétikában találhatóak: „a Románzának valamint a lyrikomi, ugy az epikomi költemények szabásaival is meg kell egyezni”.²⁰ Később, amikor nem a rendszerből, hanem konkrét művekből indul ki, a *drámaiságot* hangsúlyozza (vö. a Kölcseyre vonatkozó megjegyzéssel), az „epicus”-sal pedig szembe fordítja a vizsgált műfajt (vö. a Szilágyi és Hajmásira vonatkozó levélrészlettel).

Szóhasználata is változik: a 20-as évek első felében kizárólag *románcot* emleget, az évtized közepe tájától viszont egyre sűrűbben *románcot és balladát* (vö. „A Románcz – de kivált a balláda...”), vagy: „Feljegyzett tárgyim mutatója ez: Balladák: Kassai Manczi; a császárlány; a magyar hirtves. Románczok: A nő lantos; Attila király; A gyöngy; Vándor hazája”, 1824. november 13.²¹ Ebbe a bizonytalanul körvonalazott klasszisba tartozó saját műveit eleinte inkább románcnak nevezi (például „A szegény pár. Románcz”²²); később inkább balladának (vö. „A szőlőművelők. Balláda”²³), noha semmi lényeges műfaji különbség nincs köztük (sőt, a rövidebb és párbeszédesebb *A szegény pár* talán még közelebb is van a ballada poétikai jellegzetességeihez, ahogyan azokat a kritika később meghatározta).

A Handbuch der ungarischen Poesie²⁴ összeállításakor Toldy megkerülhetné ezt a problémát, hiszen semmi sem kötelezi arra, hogy a verscímek mellé műfajmegjelölést is adjon. Mégis, a hagyományosan szokásos összefoglaló műfajneveken kívül („Epigrammák”, „Mesék”) éppen a balladák és románcok esetében tűnteti föl *mindenhol* a műfajt. Balladának a Handbuch... Kazinczyval indított vaskos második kötetében összesen három verset nevez: Kölcsey *Dobozi, Róza és Szép Lenka* című műveit (a *Róza*t korábban románcnak tartotta); románcnak nyolcat (Kölcsey 4, Kisfaludy és Bajza 2-2 versét). Német fordításban minden költőtől sokkal kevesebbet közöl, mint a magyar részben (Berzsenyi 20 verséből például 3-at, Bajzától egyet se), ezért is feltűnő, hogy *minden* ballada szerepel németül is (ez az egyetlen ilyen műfaj az antológiában; a 8 románcból viszont csak egy: Kölcsey: *Das Gewitter, Romanze*).

¹⁹ Boileau Despreaux *élete 's Poetikája*. Döbrentei Gábor, Erdélyi Múzeum, Hetedik füzet, 1817.

⁴⁹ TÖLTÉNYI Szaniszló. *A balláda*. Hasznos Mulatságok, 1825.

²⁰ EBERHARD. *Aesthetika*... 179.

²¹ Bajza és Toldy lev. 176.

²² *A szegény pár*: 1825 eleje. Később jelent meg, de Bajzának már 1825. február 9-i levelében megküldte Toldy (vö. Bajza és Toldy lev. 190–191.).

²³ *A szőlőművelők*. Balláda. SÉDEL Ferenc, FMO, Minerva, Februáriusz 1826. 599–600.

Ez az igen gyenge mű Mátyás király gömöri kalandját mondja el, és nagyon jellemző Toldy gondolkodásának és élményvilágának kizárólagos városi–polgári–értelmiségi jellegére, hogy a szőlőművelő urak kezébe *ásót* adat. Valószínű, hogy előtte sem és kortársai között se igen volt más magyar költő, aki ne tudott volna különbséget tenni *ásó* és *kapa* között.

²⁴ *Handbuch der ungarischen Poesie*. Herausgegeben von Franz TOLDY. Pest und Wien 1828. Zweiter Band.

A Handbuch... vizsgálatából több következtetés is adódhat:

1. Toldy a balladát és a románcot a kortárs magyar költészet fontos és jellemző műfajának tartotta már 1826-ban.

2. Nemcsak fontosnak, hanem elég újnak is ahhoz, hogy ajánlatos legyen megnevezni a műfajukat (a hagyományosabb műfajoknál ezt szükségtelennek ítélte: Kisfaludy Károly verse például *Mohács. Elegia* címmel jelent meg az 1825-ös Aurorában, de a Handbuch...-ban csak *Mohács* a címe).

3. „Balláda” és „Románc” két külön műfajként szerepel, egyik sem látszik többé a másik varánsának, és a fordítások tanúsága szerint Toldy figyelme inkább a ballada felé tolódik.

A tisztázódáshoz és a ballada iránti fokozódó érdeklődéshez valószínűleg hozzájárult a Handbuch... szerkesztésével nagyjából párhuzamosan végzett munka, a szerb népköltészetéről szóló Wesely-tanulmány fordítása, átdolgozása. Románc, ballada és hősnék világosan elkülönül benne, noha mindegyik történetet mond: az „érzést” hangsúlyozó románc és a már-már „nemzeti éposszá” formálódó hősnék között átmenet a ballada: „Nekem úgy látszik (...), a Szerbus-dalok karaktere elegendőképp kiviláglik. Mindenik egy kis történetet ad elébe, 's ennél fogva mindannyi kis románczhoz hasonlít; de ezen történet sokszor csak egy gyöngéd allegória lyrai tendenciával, t. i. érzésnek képbe való öltöztetése; vagy vehiculuma az érzésnek; vagy végre tiszta románcz ezen két állatöszközből.” (...) „A” nagyobb kiterjedésű hősné-énekekre (p. o. Marko Kraljevic, Milos, s. a. t.) átmenetül szolgálnak a balládák, melyeknek fő része a történet, de előadások gyakran igen is még lyrai, mindenkor pedig érzékenységgel.²⁵

S noha a „balláda” leírása szűkszavú, mégis erre a műfajra hoz Toldy magyar példákat: a már idézett utalást a Hasanaginica fordítására, majd Vitkovics két fordítását említi, egy harmadikat közli, végül Vörösmarty *Csikjával* („Szerbus stílusban nálunk első s eddig egyedül...”)²⁶ „ereszti el” olvasóit.

Az aurorások ballada iránti érdeklődésének *felébredését* aligha lehet hát olyan határozottan az 1828–29-ben kibontakozó népiességhez kötni, mint ahogyan az a szakirodalomban több helyütt is olvasható.²⁶ De nemcsak őket foglalkoztatta a románc és ballada problémája (már 1822-től), hanem az Élet és Literatura körét, Kölcséy és Szemerét is (már 1823-tól). A Muzáion-Élet és Literatura népiesnek aligha tekinthető költői versenyén az Usge und Zacchi című „japáni történetet” is többen ilyen formában dolgozták fel (Kazinczy: *Gibárt és Irma*; Kovácsóczy: *Ballád*).²⁷

Az, hogy „Ezt a műfajt a korabeli irodalmi közvélemény népköltészeti eredetűnek fogta fel, függetlenül a tartalomtól”,²⁸ még nem elégséges ok arra, hogy a románcokat és balládákat – függetlenül poétikai megformáltságuktól – egy tágon értelmezett népiesség megnyilvánulásainak lássuk. A korabeli irodalmi közvélemény tudott az eposz végső soron népköltészeti eredetéről is – Töltényi cikke és a Wesely-tanulmány is foglalkozik ezzel –, mégsem tartjuk emiatt a 20-as évek eposzköltészetét a népiesség sajátos változatának.

A 20-as évek vége nem az érdeklődés felébredésének ideje, hanem a már hosszabb ideje mutatózó elméleti és gyakorlati érdeklődés eredményeképp bizonyos mértékű, noha korántsem végleges fogalmi tisztázódás elérése (vö. a Handbuch... szerkesztésével, a Wesely-tanulmánnyal és Toldy recenziójával az 1828-as Auroráról), valamint új lehetőség felismerése éppen a *Szilágyi és Hajmási*-ban: az egymástól még el nem választott régi és népi költői hagyomány felhasználása, beépítése a magyar irodalomba. Fontos az is, hogy magyar hagyományé, hiszen német közvetítéssel keresztül vagy közvetlenül a szerb eredetűből több régi szerb népballadát lefordítottak már (egy skótot is,

²⁵ A Szerbus Nép-költésről. FMO, Minerva, Április 1827. 1165. Toldy tanulmánya 1826-ban már kézen volt levelezésének tanúsága szerint (*Bajza és Toldy lev.* 305.).

²⁶ Például TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1974. 167. De (Tóth Dezső monográfiájának első kiadására is hivatkozva) Horváth Károly is a balladaköltészet *nyitányának* tartja az 1829-es évet, és szintén a népköltészet iránti érdeklődés szélesebb áramába ágyazza (HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába*. Bp. 1968. 437–438.). A Vörösmarty-kritikai kiadás jegyzetei is ugyanerre hivatkoznak (*Vörösmarty Mihály Összes Művei*, II. 312-től).

²⁷ *Vörösmarty Mihály Összes Művei*, V. 558–562.).

²⁸ TÓTH Dezső, *l. m.* 167.

az *Edvárdot* „Herderből”), és a szerb deseterac már eredeti magyar versek formáját, sőt jó esetben építkezési módját is adta (Vörösmarty: *Csik*). Ballada és verses magyar hagyomány találkozására viszont még nem volt példa, és valószínűleg erre célzott Toldy, amikor a *Szilágyi és Hajmásiról* azt írta, hogy olyan, „milylen még nekünk nem volt”, hiszen nemcsak a „balládái menetelt” említi magyarul, hanem azt is, hogy „popularitás is van benne”. A szó maga még nem dönti el végérvényesen, mit is értünk alatta. Töltényi Szaniszló például így használta az újkori eposzokról írva: „Ezen költemények minden szépségek mellett sem nyertek köz kedvességet (popularitás)...”,²⁹ de összevetve a valamivel később írott recenzió szövegével, szinte biztosak lehetünk abban, hogy Toldynál népiességet jelent: „... mint kell végre e ritka beszédre népi charactert öltetni...”, illetve: „Csak azt az elisiot a X. versszakban nem tudja szeretni Rec. Megakasztja az olvasót, s az árt a populáris darabnak.”³⁰

Az 1829-re kiadott *Aurora* recenziójában Toldy (az itt vázlatosan és röviden bemutatott folyamat eredményeképp) először fejt ki részletesen és magyar példából (a *Szilágyi és Hajmásiról*) kiindulva a ballada poétikai sajátosságait. (Töltényi egyébként jól tájékozott 1825-ös tanulmánya csak elvétve érint poétikai kérdéseket, például a német ballada párbeszédességét.) „Tanulja innen a fiatal aesthetikus, mint teheti a historiai rendben s meztelenül eléadandó történetet poétaivá: mert itt sanyaruságig megy a szóval és tárgyban való fösvénykedés; mint bélyegezzon minden személyt csak a fopontok kiemelése által; mint adhat a maga, minden ékességekből kivetkezett nyelvének hatatóságot az által, hogy a commoditást szerző foglalókat, a kikerekitő átmeneteket kerülgeti; mint hozhat a műbe poézist, minden himező festegetés, minden lyrai csapongás nélkül?” A sajátosságok szinte mind a struktúrára, „a meztelen történetet” poétaivá és balladaivá tevő technikára vonatkoznak: Toldy eljutott odáig, hogy műfajkonstruáló elvként a kompozíciót, a történet előadásának, megszerkesztésének módját ismerje föl (tanulságos bizonyító példa lehetett erre valamivel később „a japáni történet” azonos történetvázának megjelenése az elbeszélőtechnikától függően különféle műfajokban). A régi magyar költői hagyománnyal való kapcsolatban és a nyelv „népi characterében” pedig talán – a „németes” és „szerbes” balladák után – a magyar, a nemzeti balladatípus kialakulását sejtette meg és üdvözölte Toldy, amikor „... kevés, de jeles balladáink közt ennek nyújtja az elsőség koszoruját”.³¹

Zentai Mária

²⁹ TÖLTÉNYI Szaniszló, *i. m.*

³⁰ *Aurora* 1829-re. Tudományos Gyűjtemény, 1828. XI. 106–107.

³¹ Tudományos Gyűjtemény, 1828. XI. 107.